AİDƏ BAXIŞLI
Bakı Dövlət Universiteti
aida.baxisli.96@gmail.com

SUAL CÜMLƏLƏRİNİN İNTONASİYASI VƏ SUAL YARADAN VASİTƏLƏR

Açar sözlər: cümlə, intonasiya, sual cümləsi, sual intonasiyası
Keywords: sentence, intonation, interrogative sentence, question intonation
Ключевые слова: предложение, интонация, предложение вопроса, интонация вопроса

Sual intonasiyası sual cümlələrinin intonasiyasına deyilir. Sual cümlələrinin bir sıra növ-ləri vardır, buna görə də sual intonasiyası mürəkkəb fonetik hadisə kimi çıxış edir. Həmin in-tonasiyanı dərindən öyrənməkçün sual cümlələrini xüsusi öyrənmək lazımdır. Sual cümləəri-nin dilimizdə əhəmiyyəti böyükdür, çünki ünsiyyət zamanı insanlar müəyyən məlumat almaq-çün və ya bildiklərini təsdiqləməkçün bir-birindən müəyyən şeylər soruşurlar. Azərbaycan di-lində də sual cümlələri haqqında geniş tədqiqatlar aparılmışdır və həmin tədqiqatlarda növləri, ifadə yolları haqqında məlumat verilir.

Sual cümləsi sahəsində daha çox Cabir Axundovun fəaliyyəti qeyd olunur. Bu barədə o, bir çox məqalələr yazır, 1970-ci ilin yanvarında "Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sual cümlə-ləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Biz sual intonasiyasını təsvir edərkən, onun müəyyən təcrübi nəticələrindən istifadə edirik.

Bildiyimiz kimi sual məqsədilə işlədilən cümlələrə sual cümləsi deyilir. Bu tərif demək olar ki, bir çox dilçilikdə qəbul edilmiş və hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş, tez-tez istifadə edi-lən bir tərifdir. Dilçiliyimizdə sual cümlələrinin dörd növü qeyd olunur: 1) Xüsusi sual cümlə-ləri; 2) Ümumi sual cümlələri; 3) İstisnalı sual cümlələri; 4) İstisnasız sual cümlələri.

Xüsusi sual cümlələrində danışan şəxs hər hansı bir cümlə üzvü ilə əlaqəli məlumatla ma-raqlanır, bu tip cümlələrdə təsdiq və ya inkar ədatı ilə cavab vermək mümkün olmur. Bu tip cümlələr sual əvəzlikləri vasitəsilə əmələ gəlir. Məsələn: Bakıya maşın nə vaxt yola düşür?- Gərək indilərdə gedə (1.Səh.127), Bəs haraya düşəcəksən?- Sür müsəlman qəsdinlərinin birinə (1.Səh.131).

Xüsusi sual cümlələrinin intonasiyası ümumi sual cümlələrindən çox fərqlənir. Xüsusi sual cümlələrinin sonunda ton enir. Ağa, bu kimdir? (1.Səh.132), Niyə gedib oturmursunuz? (1.Səh.132).

Xüsusi sual cümlələrindən ''hanı?'' sual sözü ilə yaranan sual cümlələri də xüsusi into-nasiyaya malikdir. Bu sual sözü bəzən ''hardadır?'' sözünün əvəzinə işlənir və həm adi nitqdə, həm də emfatik nitqdə buna rast gəlmək olur. Məsələn: Hanı onun kitabları? Hanı sual sözü hə-mişə məntiqi vurğu altında olur və cavab olaraq həmişə ''burdadadır, ordadır, budur'' sözləri işlədilir. Emfatik nitqdə işlədildikdə isə cavab tələb edilmir: Hanı o qayğısız uşaqlıq illəri?!

Xüsusi sual cümlələrinin bəziləri qalxan tonla verilir və buna təkrar sorğu zamanı rast gə-linir. Məsələn, biri çöldən gələndə əlində nəsə gətirir və o biri otaqda oturan bunun nə olduğunu bilmədiyi üçün soruşur: Əlində gətirdiyin nədir? Bu yarımçıq cavab tələb edir, lakin adam ya su-alı eşitmədiyindən,ya da başqa səbəbdən cavab vermir, buna görə də adam sualı təkrar edir və bu halda ümumi sual cümlələrindəki kimi, əsas səs tonu qalxır.

Lakin bu o demək deyil ki, xüsusi sual cümlələrinin əsas səs tonunun qalxdığı hallara rast gəlmək olur, bu yalnız təkrar sual verildiyi zaman baş verir ki, bu da ona görədir ki, qrammatik quruluşuna görə sintaqm xüsusi sual cümləsi olsa da, sual əvəzliyi ilə yaransa da, faktın inkar və ya təsdiq olunmasını bildirən ümumi məqsədlə işlədilir. Buna görə də bu sualın cava-bı ya bəli, hə təsdiq, ya da yox, xeyr inkar sözləri ilə verilir. Bu hallara dilimizdə çox rast gəlinir : Kim işləməyi düşünür?

Xüsusi sual cümləsində bu dəyişiklikdən başqa dəyişikliklər də baş verir. Məsələn: ''Bi-rinci şəxs ikinci şəxsdən özü haqqında soruşduqda cümlənin xəbərindəki birinci şəxsin təkinin şəkilçisi üslub çalarlığından asılı olaraq, ikinci şəxsin təkinin, ya da ki cəminin qrammatik əla-məti ilə əvəz ediləcəkdir: Hara gedirəm?- Hara gedirsən?- Hara gedirsiniz?

Ikinci şəxsin təki ilə bağlı sorğu zamanı xüsusi sual cümləsində ikinci şəxsin təkinin və yaxud məzmunca təkinin, formaca isə cəminin xəbər və ya şəxs şəkilçisi təkrar sorğu sintaqmın-da birinci şəxsin təkinin şəkilçisi ilə əvəz edilir: Hara gedirsən?- Hara gedirsiniz?- Hara gedi-rəm?

Ikinci şəxsin cəmi ilə bağlı təkrar sorğu zamanı birinci şəxsin təkinin xəbər, yaxud şəxs şəkilçisi ikinci şəxsin cəminin uyğun şəkilçisi ilə əvəz edilir: Hara gedirsiniz? Hara gedirik? (2.Səh.318).

Sual cümlələrinin təkrar formasınn bir növü də vardır ki, bu, danışanın sualı təkrar etmə-sidir. Buna C.Cabbarlının '' Sevil'' pyesindəki nümunəni göstərə bilərik:

Gülüş :Kimdir?

Balaş : Bilmirəm, bir qadındır. Lampanı yaxına gətir. Odur! Odur!

Gülüş :Kimdir? (3.Səh.38)

Bundan başqa dilimizdə yaxşı başa düşülməyən cümlələrlə də bağlı təkrar suallar işlənir. Bu tipli təkrar suallar həm ümumi, həm də xüsusi suallar kimi verilir və quruluşundan asılı ol-madan hamısı qalxan tonla

verilir.Ə.Haqverdiyevin ’’Mozalanbəyin səyahətnaməsi’’ əsərindəki nümunəyə diqqət yetirək:

Məşədi Həsən : Yəni özgələrə quyu qazmaq əlindən gəlirmi?

Mən: Necə özgələrə quyu qazmaq? Başa düşməyirəm.(1.Səh.135)

Ümumi sual cümləsi mübtəda və xəbər arasında yəni baş üzvlər arasındakı münasibəti bildirir. Belə cümlələrdə təsdiq və ya inkar cavab tələb olunur, cavab olaraq təsdiqdə bəli, hə, inkarda isə xeyr, yox sözlərindən istifadə olunur. Məsələn: Zəhra dərsdən gəldi?-bəli(hə) . O indi işdədir?-yox(xeyr)

Azərbaycan dilində ümumi sual cümlələri iki yolla düzəlir: 1)-mı/-mi/-mu/-mü vasitəsilə, 2)Yalnız intonasiya vasitəsilə. Yalnız intonasiya ilə yaranan cümlələr sırf fonetik səciyyə daşı-yır və dilimizdə sual intonasiyasının əsas xüsusiyyətini əks etdirir. Bu tipli cümlələrdə son he-cada ton qalxır:Dərs başladı? Həmçinin əsas səs tonu güclü qalxır və bir çox dillərin ümumi sual intonasiyasından öz kəmiyyətinə və intonasiyası baxımdan çox fərqlənir.

Intonasiya ilə yaranan sual cümlələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, tonun qalxması yalnız vurğulu hecaya aid edilir. Yəni burda nəqli intonasiyadan fərqli olaraq tonun qalxması hecanın sintaqm daxilindəki mövqeyi əsasında təyin olunur: vurğudan asılı olmayaraq əsas səs tonu sintaqmın son hecasında qalxır: Elşən işdən qayıtdı? Elşən işdən qayıtmadı?

-mı/-mi/-mu/-mü vasitəsilə yaranan sual cümlələrinin intonasiyası yalnız intonasiya ilə yaranan sual cümlələrinin intonasiyasından fərqlənir. Birincidən fərqli olaraq, əsas səs tonu sintaqmın son hecasında yox, -mı/-mi/-mu/-mü ilə yaranan sözün həmin hissələrdən əvvəlki hecada dəyişir və bu dəyişmə zəif də olsa hiss edilən qalxan-enən mürəkkəb ton formasında özünü göstərir. Həmçinin bu tip sual cümlələrində vurğu həmin sual ədatları vasitəsilə yaranan sözün üzərinə düşür, yəni bu tipdə danışan öz marağını da göstərir, birinci tipdə isə fonetik cə-hətdən neytrallıq təşkil edir. Məsələn, Yuxarıda verilən cümləni aşağıdakı kimi verək : Elşən işdən qayıtdımı? Elşənmi işdən qayıtdı? Elşən işdənmi qayıtdı?

Bu xüsusiyyətlərə həmin sintaqmın inkar formasında da rast gəlirik: Elşənmi işdən qayıtmadı? Elşən işdənmi qayıtmadı? Elşən işdən qayıtmadımı?

Bundan başqa ümumi sual intonasiyasının sual ədatları ilə işlənən formalarına da rast gə-lə bilirik ki, bunlar sual intonasiyasının ümumi məzmununu dəyişmir: Bəs Elşən işdən qayıtdı?

Məgər Elşən işdən qayıtdımı?

Sual cümlələrinin digər növü isə istisnalı sual cümlələri adlanır. Bu tip sual cümlələrində iki ümumi sual olur və onlar bir –birinə ’’ya, yoxsa’’ bağlayıcıları ilə bağlanır, lakin ümumi sual cümlələrindən fərqlənir. Bu tip

sual cümlələrinə təsdiq və ya inkar sözləri ilə cavab vermək mümkün olmur, iki sual bir-birini inkar və ya istisna edir. Bu tip sual cümlələrinin intonasiya quruluşu mürəkkəbliyi ilə fərqlənir, cümlənin birinci tərkib hissəsi qalxan, ikincisi isə enən ton vasitəsilə verilir. Məsələn: Uşaqlar fiquru qələmlə çəkir, ya karandaşla?

Dilimizdə bu tip sual cümlələrini digər növü isə ikinci tərəfi yox sözü ilə verilən forma-dır. Bu tipli istisnalı sual cümlələrinin intonasiyası yuxarıdakından fərqlənir. ''Bu tip alternativ sualın səciyyəvi cəhəti odur ki, hər iki sintaqm son hecada əsas tonun qalxması ilə tələffüz edilir; sintaqmlar arasında durğu yoxdur; cümlənin əsas sual mənası ikinci sintaqmdadır''(2.Səh.320). Məsələn: Uşaqlar fiquru qələmlə çəkir,ya yox?

Istisnasız sual cümlələrində isə bundan fərqli olaraq, istisnaya yol verməmək üçün istifadə edilir. Bu tip cümlələrdə iki sintaqm olur, birinci nəqli cümlələrdə olduğu kimi enən tonla, ikinci isə ümumi sual cümlələrində olduğu kimi enən və qalxan tonla işlədilir. Bu tipli cümlələrdə ümumi sual cümləsinin əvəzedicisi intonasiya ilə əmələ gəldikdə ton qalxır, sual şəkilçisi ilə yarandıqda ton enir: Sabah iclasda olacaqsınız, elə deyilmi? Sabah iclasda olacaqsınız, eləmi?

Bundan başqa ümumxalq dilində ''hə'' sözü ilə işlənən istisnasız sual cümlələrinə daha çox rast gəlinir. Bu formalı istisnasız sual cümləsinin ikinci sintaqmında əsas səs tonu daha da qalxır və bir az musiqili ahəng yaradır: Sizə də gəldi, hə?

Sual yaradan vasitələr:

Bildiyimiz kimi,sual bütün dillərdə mövcud olsa da, ifadə vasitələri dilin daxili quruluşu-na görə dəyişir. Azərbaycan dilində də sual yaradan vasitələr fərqlidir, bəzi cümlələr sadəcə intonasiya ilə yaranır. Bu tip sual cümlələrinə bunları nümunə göstərmək olar:

1. Atanız buaya gələcəkdir? (3.Səh.21)
2. O arvad da araq içir ? (3.Səh.17)
3. Araq da içəcəklər ? (3.Səh.16)

Bu tip sual cümlələri ilə nəqli cümlələr bənzəsə də,onlar yalnız intonasiyasına görə fərq-lənir.Bu cümlələrin intonasiyasını dəyişdikdə asanlıqla nəqli cümlələrə çevirmək mümkündür.

Sual cümlələrinin digər şəkli isə -mı(-mi,-mu,-mü) vasitələri ilə yaranır. Bu barədə dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur.Bir sıra əsərlərdə -mı(-mi,-mu,-mü) sual şəkilçisi ki-mi, başqa əsərlərdə isə sual ədatı kimi qeyd edilmişdir. Və Azərbaycan dilinin elmi qrammatikası birinci (4) və ikinci (5) hissələrdə, ”Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası” (6) adlı dərs vəsaitində -mı(-mi,-mu,-mü)- nin “sual cümlələrində verilən sualın daha qüvvətli olması üçün” (7) işləndiyi qeyd olunur. Həqiqətdə də -mı(-mi,-mu,-mü) ilə işlənən su-al cümlələrində sual əmələ gətirən əsas vasitə cümlənin

sual intonasiyasıdır. (8). -mı(-mi,-mu,-mü) sualın qüvvət-lənməsi, cümlə daxilindəki fikrin daha qabarıq çatdırılmasına xidmət edir. Məsələn:

1.Stəkanımız varmı? (3.Səh.16)

2.Yenə külfətinizimi deyirsən? (3.Səh.19)

3.Evimizi bəyəndinizmi ? (3.Səh.24)

Bu tip cümlələrdə -mı(-mi,-mu,-mü)-ni atdıqda sual mənası dəyişmir, sadəcə təsir qüvvə-si dəyişir, azalır.Bu fikri daha əyanı subüt üçün aşağıdakı suala cavablara diqqət edək :

1)Yenə külfətinizimi deyirsən? cümləsində -mi ''külfətiniz'' sözündə sualı qüvvətləndirir və cavabı belə olur. Bəli, külfətimizi.

2) Yenəmi külfətinizi deyirsən? cümləsində -mi ''yenə'' sözündə sualı qüvvətləndirir və cavabı belə olur. Bəli,yenə.

3) Yenə külfətinizi deyirsənmi? cümləsində -mi ''deyirsən'' sözündə sualı qüvvətləndirir və cavabı belə olur. Bəli,deyirəm.

Bunlardan sonra "Sual şəkilçiləri ilə əmələ gələn sual cümlələrində intonasiya ilə əmələ gələn sual cümlələrindən fərqli olaraq xüsusi intonasiyadan istifadə edilmir" (9.səh.110-111), kimi deyilməsi təəccüblüdür. Bu o deməkdir ki, sual şəkilçiləri vasitəsilə yaranan sual cümlə-lərində xüsusi intonasiya olmur. Lakin bizcə, həm sual şəkilçiləri ilə, həm də sual şəkilçilərsiz işlənən cümlələrdə xüsusi intonasiya olur və bu intonasiyalar bir-birindən fərqlənir. Məslən: Sizə istimi oldu, xanım?(3.səh.27) cümləsini ''Sizə isti oldu, xanım?'' cümləsi ilə müqayisə etdikdə görürük ki, hər iki cümlədə xüsusi sual intonasiyası var,amma bu cümlə intonasiyaları arasında fərq var.

Sual vasitələrindən biri isə əvəzliklərdir. Əvəzlikli və əvəzliksiz sual cümlələri arasında kəskin fərqlər vardır. Əvəzliksiz sual cümlələri üçün əsas şərt sual intonasiyasıdırsa, əvəzlikli sual cümlələrində isə həm sual intonasiyası, həm də soruşulan cümlə üzvü əvəzinə işlənən sual sö-zünə də ehtiyac duyulur. Sual vasitələrindən biri isə əvəzliklərdir. Əvəzlikli və əvəzliksiz sual cümlələri arasında kəskin fərqlər vardır. Əvəzliksiz sual cümlələri üçün əsas şərt sual intonasiya-sıdırsa, əvəzlikli sual cümlələrində isə həm sual intonasiyası, həm də soruşulan cümlə üzvü əvəzinə işlənən sual sözünə də ehtiyac duyulur. Məsələn:

1.Bu kim məktub kimdəndir? (3.Səh.27)

2.Hələ bu kimdir? (3.Səh.29)

3.Gündüz, sənin anan haradadır? (3.Səh.32)

Amma ''Müasir Azərbaycan dili, sintaksis'' bu haqqda aşağıdakı kimi qeyd olunur: ''Sual əvəzlikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri: Bu, sual cümlələrinin ən çox işlənən və geniş yayılmış növüdür. Bu sual cümlələrində nə xüsusi sual şəkilçilərindən istifadə edilir, nə də bunlarda ayrıca sual intonasiyası olur. Bunlar xüsusi sözlərin –sual əvəzliklərinin köməyilə əmələ

gəlir. Məsələn: Nə zaman köçürə bilərik? (N.Əfəndiyev). Ac olduğunuzu mənə nə üçün əvvəldən demirdiniz? (H.Mehdi)’’ (9.səh.112)

Buradan belə məlum olur ki, müəllif bu cümlələrdə sual yaradan vasitə kimi yalnız sual əvəzliklərin qəbul etmiş, intonasiyaya yer verməmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı :

1.Haqverdiyev.Ə seçilmiş əsərləriII cild. Bakı,2005.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikası.Bakı,1970.
3. Cabbarlı.C Seçilmiş əsərləri III cild. Bakı,2005.
4. Azərbaycan dilinin qrammatikası 1-ci hissə (morfologiya), Bakı,1960, səh.293.
5. Azərbaycan dilinin qrammatikası 2-ci hissə, Bakı,1959, səh.46.
6. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, Bakı,1961,səh.184.
7. Azərbaycan dilinin qrammatikası 1-ci hissə, morfologiya, Bakı,1960,səh.293.
8.Z.X.Tağızadə, Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi, Bakı,1960, səh.111.
9.Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, Bakı,1962,səh.110-111.
10.Axundov C. Azərbaycan dilində sual kateqoriyasının ifadə vasitələri haqqında. ADPİ Elmi əsərləri.1966.

A.Bakhıshlı

Intonation of interrogative sentences and means that are created question

Summary

There are four types of sentences because of intonation in our linguistics. One of them is interrogative sentences. İn Azerbaijani interrogative sentences are used to answer questions. Interrogative sentences are said to as special question intonation. Interrogative sentences have different forms. The intonation of each of these types differs one another. Intonation of interrogative sentences is created different forms. Some sentences are created with only intonation, so intonation is stronger in them. There are also interrogative sentences that are created by pronouns and other means. Tone in the majority of the interrogative sentences rises at the end of sentence. But in some interrogative sentences, the tone that up and down is possible. This situation shows itself in more specific questionnaires. Specific questions are created by pronouns. Interrogative sentences are also created by –mı/-mi/-mu/-mü. These types of intonation of interrogative sentences have special emphasis. When interrogative sentences repeat their intonation varies, because repeating interrogative sentences are pronounced different. We meet

situation of changing of tone at this time. Also there is negative form of interrogative sentences. Intonation of interrogative sentences varies with intonation of other types of sentences. İntonation in interrogative sentences plays special role. In generally intonation is important in our speaking. Intonation changes meaning of sentences.

А.Бахышлы

Интонация вопросников и инструментов для создания вопросов

Резюме

В нашей лингвистической интонации есть четыре типа предложений. Одним из них является вопросник . На азербайджанском языке вопросительные предложения используются для ответа на вопросы. Инрогативные предложения называются особым вопросом интонации. Вступительные предложения имеют разные формы. Интонация каждого из этих типов отличается друг от друга. Интонация анкет формируется с разными формами. Некоторые предложения создаются только с интонацией, поэтому интонация в них сильнее. Есть также вопросительные предложения, которые создаются местоимением и другими средствами. Тон в большинстве вопросительных предложений повышается в конце предложения. Но в некоторых вопросительных предложениях возможен тон, который вверх и вниз. Эта ситуация проявляется в более специальных анкетах. Специальные вопросы отличаться с помощью местоимений. Кроме , предложение вопроса Созданы от – мы/-ми/-му/-мй . Этот тип вопроса имеет особый акцент на интонации предложений. повторяющиеся вопросительные предложения произносятся по-разному. В это время мы встречаемся с ситуацией смены тона. Также есть отрицательная форма вопросительных предложений. Интонация вопросительных предложений зависит от интонации других типов предложений. Интонация играет особую роль с точки зрения вопроса. . В целом интонация важна в нашей речи. Интонация меняет смысл предложений.

Rəyçi: Tofiq Hacıyev
Filologiya elmləri doktoru, professor